

Heller Ágnes
A filozófia rövid története gólyáknak
*Negyedik szemeszter**
A jelenkori filozófia

Fehér László festménye

BEVEZETÉS

Kedves Hallgatóim!

A Hegel után kezdődő és egészen tegnapig tartó korszakról lesz szó ezekben az előadásokban. Két évszázad filozófiáját kell összefoglalnom, vagy inkább bemutatnom, számotokra: a 19. század harmincas éveitől a 20. század végéig. Eleinte a hegeli filozófia felbomlásáról, később a metafizika, illetve a rendszer végéről beszéltek, illetve beszélünk mi is.

Egy ilyen drámai fordulat nem történik meg egyenes vonalú fejlődés eredményeképp. Akadnak sikerebb és kevésbé sikeres próbálkozások a metafizika megújítására és rendszeralkotásra is, de ezek nem játszanak döntő szerepet történetünkben. Nem csoda, hogy ebben a korszakban felfedezhetők metafizikai vonulatok, rendszeralkotási vonulatok, hiszen a műfajok lassabban halnak meg, mint ahogy születnek.

* Heller Ágnes utolsó jelzése a *Múlt és Jövő* felé 2019 tavaszán történt, amikor felhívta Fenyő Ágnes: „Mondd meg Jánosnak, hogy befejezem a *Filozófiatörténet gólyáknak* negyedik könyvét. Már a negyedével készen vagyok. Őszre leszek kész vele, a jövő áprilisi Könyvfesztiválra megjelenhet.”

Heller Ágnes lányának, Hermann Zsuzsának köszönhetjük, hogy a könyv töredéket – az itt közölt bevezetőt és a Marx-fejezetet, valamint egy teljes Kierkegaard-fejezetet, s egy fél Nietzschét – megtalálta édesanyja számítógépén, s publikálásra eljuttatta nekünk.

Két új irodalmi műfaj jelent meg annak idején Athénban: a tragédia és a metafizika. Mindkettő európai műfaj. A tragédia korábban született, mint a metafizika, s a modern időkben korábban is halt ki. Előbb „szomorújáték” lett belőle, később pedig „színdarab”. A metafizika is úgy hal ki, mint a tragédia, azaz: a kor nem vevő rá. Minden előítélet ellenére a filozófia ugyanúgy egy közönséghez szól, mint a tragédia. S ha nincs rá szükséglet, akkor ki kell halnia. Ahogy a színházaknak szükségük van színdarabokra, úgy az egyetemi tanszékeknek a filozófiára. Tehát van kereslet, de a kérdés az, hogy mire.

Az a majd' két század, amelyről ebben a szemeszterben szó lesz, hasonlít a tragédia „szomorújáték” korszakához. A filozófia, legalábbis legfőbb képviselőiben, hű marad a filozófia hagyományos alapszerkezetéhez, ami eddig sem csupán metafizikai rendszereket jellemzett. Azaz, megtartja, megőrzi a filozófia „alapállását”: az empirikus és a transzcendentális sík megkülönböztetését. Megkülönbözteti azt, amit tudhatunk, megismerhetünk, attól, amit elgondolhatunk, amin spekulálhatunk. Még akkor is, ha ezzel nincs tisztában, „ha nem tudja, de teszi”. Minden filozófus Szókratészről Hegelig eddig vallotta, hogy a filozófia mindenekelőtt, mindenek felett gondolkodás.

A 19–20. század filozófiájából egyrészt nehezebb, másrészt könnyebb szelektálnom, azaz kiválasztanom azokat a filozófusokat, akikről részletesebben szeretnék beszélni, vagy beszélni akarok egyáltalán. Inkább a 20. századra fogok koncentrálni, mert itt, szerintem, több az önálló gondolkodó, mint a 19. században, a radikális filozófiát leszámítva. Ami „objektíve” szelektál közöttük, az – a megkerülhetetleneken kívül – nagyjában a pozíció és a divat. Az idő, a történelem itt már nem szelektál, nincs konszenzuálisan elfogadott kánon. Ez nehezebbé teszi az „objektív” szelekciót. Ugyanakkor könnyebbé a szubjektív szelekciót. Könnyebben mehetek saját filozófiai ízlésem után. Így, amennyiben megkérdezitek, hogy miért erről, miért nem amarról a filozófusról beszéltem többet, előre megmondom, hogy azért, mert én jobban szeretem, fontosabbnak vagy befolyásosabbnak tartom.

Továbbá nem beszélek külön szakmákról a filozófián belül. A logikát már eddig is elhanyagoltam, most aztán egyáltalán nem fogok foglalkozni vele. A mai logikában több a matematika, mint a filozófia, s a matematikához nem értek. Nem beszélek azokról a filozófusokról sem, akik szemében a filozófia problémamegoldással foglalkozik. A problémamegoldás is gondolkodást igényel, de nem spekulatív gondolkodást. Az egyes, elszigetelt problémáknak lehet megoldásuk. A spekulatív gondolkodás is kérdésekre keresi a választ, valamint többnyire olyan kérdéseken gondolkodik, melyekre nem lehet végső választ adni, vagy pedig számtalan végső válasszal lehet kísérletezni. (Kant például ilyennek tekinti a „mi az ember?” kérdését.) Az úgynevezett analitikus filozófia manapság szemben áll az úgynevezett kontinentális filozófiával. Az előbbi számára nincs hagyomány, kivéve a problémákat, a másik számára csak a hagyomány létezik. Egymást nem cáfolják, mert a másik számukra „nem filozófia”, azaz nincs is. A régiek cáfolták egymást, s akit cáfolunk, az létezik. Ahhoz, hogy valakivel vitatkozzunk hasonló nyelvet kell beszélnünk. Ha az egyik angolul, a másik franciául beszél, nem tudnak vitatkozni egymással. A két filozófiai szöveg, az analitikus és a „kontinentális”, lefordíthatatlanok egymás nyelvére. A régiek ezzel szemben hasonló szövegeket szívtak a filozófia anyatejével, s mindegyik, a maga módján, nemcsak értelmezte, hanem használta is azokat. Mihelyt a filozófiai szöveg semmi más, mint tananyag, ahelyett, hogy útravaló lenne az életre vagy akár trambulín, amelyről a mély vízbe ugorhattok, akkor baj van a filozófiával. (Tapasztalhattátok, hogy sokszor tettem fel nektek a kérdést: erről vagy amarról mi a véleményetek?)

A 19–20. században a filozófus státusza is megváltozott, legalábbis részben. A változás Németföldön már korábban is megkezdődött. A 19. században tipikussá vált, legalábbis Németföldön, hogy a filozófus egyetemi tanár. Mondhatnátok, hogy a középkori filozófusok közül is többen tanítottak egyetemeken, de nem ez határozta meg társadalmi szerepüket, hanem a szerzetesrend, melynek tagjai, vagy a király, akinek protezsáltjai voltak, vagy éppen az orvoslás, amit gyakoroltak. A 19. században, elsősorban Németföldön, de más országokban is, a filozófia polgári foglalkozássá szelídült, s a filozófus, mint egyetemi tanár, jómódú polgárrá, illetve értelmiségivé lett, nem kevés befolyással. A filozófia egyre kevésbé volt veszélyes, inkább befogadottá lett. Ha egy filozófusnak problémái támadtak a hatóságokkal, akkor ez politikai szereplése, esetleg vallása miatt, s nem filozófiája miatt történt. Így történt ez a 20. században a felvilágosodás szülőhazájában, Franciaországban, ahol az egyetemi tanári „foglalkozás” sosem vált olyan általánosan elfogadottá, mint Németföldön, ahol a szabadon lebegő értelmiségnek kitüntetett szerep jutott, vagy Angliában, ahol még mindig befolyással rendelkeztek a felsőház tanult tagjai.

Ezt a polgári elfogadottságot majd csak az ideológia fegyverével felszerelt diktatúrák fogják pusztán a lúzióvá változtatni. Nekik köszönhető, hogy, a türelmi idő lejártával, a filozófia egyszer csak újfent veszélyessé vált. Ennek korai örülni, mert nem mindig ugyanarra vált veszélyessé.

A jelentősebb német és francia egyetemi tanárookra vagy „szabadon lebegő” értelmiségiekre csak később keríték sort, előbb azokra, akik filozófiájukkal tömeghatást értek el, akik megváltoztatták a kor gondolkodását általában. Ők voltak koruk nagy radikális filozófusai: Marx, Kierkegaard, Nietzsche és Freud. Sajnos, Freudot nem tudom Nektek egy filozófiatörténet keretében érdemben bemutatni, mivel ez magával vonná a pszichoanalízis értelmezését, amit másutt megtettem, de amire itt nem vállalkozhatok. Az előbbi három radikális filozófusnak szentelem e szemeszter első három előadását.

Még egy megjegyzés. Miután nem rendszeralkotókról lesz ezentúl szó, el fogok térni az eddig megszo-
kott előadás-szerkezettől. Többnyire nem fogok egy művet végigkísérni, mivel többnyire nincs is ilyen. Tartózkodni fogok túl általános kijelentésektől is, s mindig konkrét művekre fogok hivatkozni. Nem akar-
lak bombázni benneteket saját értelmezéseimmel, bármennyire nehezemre esik is ez az önmegtartóztatás. Azt szeretném, ha Ti értelmeznétek.

Radikális filozófia I.: Marx

Kedves Hallgatóim!

Miért éppen Marx?

Marxot hosszú ideig nem tekintették filozófusnak, hanem politikai gondolkodónak, illetve közgazdásznak. Korsch és Lukács voltak az elsők, már a 20. században, akik elsősorban a filozófust látták benne. Magam részéről cseppet sem tagadom Marx nagy teljesítményét a közgazdaságtanban és két politikatörténeti munkájában (*Osztálybarcok Franciaországban, Luis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*), de a filozófiatörténet keretei között nem tudok ezekről beszélni. Előrebocsátom azonban, hogy Marx nem csökkenő befolyását filozófiájának köszönheti. A tudományos teljesítmény cáfolható. Ha egyszer megcáfolták, túl is lépnek rajta, ha viszont igazolják, akkor hamarosan közhellyé válik. A filozófia azonban, mint Ti ezt már régen tudjátok, megcáfolhatatlan, azaz annyian cáfolhatják, ahányan akarják, de ez nem árt neki. Azt is tudjátok, hogy ezt a csodálatos keljfeljancsi-képességet mindenké-
előtt az empirikus és transzcendentális szféra megkülönböztetésének, külön kezelésének köszönheti. Így Marx esetében is. Ahol ez nem történik meg, ott gazdaságtani fejtegetésekkel van dolgunk, s ezekre nem fogok kitérni.

Marx filozófiájának középpontjában a „nagy elbeszélés” áll, a Condorcet- és Hegel-féle nagy elbeszélések finom összehangolásában. Ez az összehangolás különböző művekben, különböző módon történik. Nagy szerepet játszik benne a Feuerbach gondolatmenetében fontos helyet betöltő elidegenedés fogalma, továbbá a Hegel értelmezte külsővé válás és eldologiasodás (pozitivitás) fogalma, s mindezek dialektikus értelmezése. Nem kell Nektek mondanom, az említettek kivétel nélkül transzcendentális kategóriák.

A következő Marx-művekben kerül sor ezeknek a kategóriáknak az értelmezésére. Időrendben: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*; a *Feuerbach* című fejezet *A szent család* című könyvből; *A kommunista kiáltvány*; *Bevezetés a politika gazdaság bírálatához*; *A tőke* első kötete; *A gothai program kritikája*.

Miután megemlítettem a *Feuerbach* című fejezetet, még beszélnem kell néhány szót Feuerbachról s Marx híres 11 Feuerbach-tézisééről.

Feuerbachnak igen nagy szerep jutott a hegeli rendszer s általában a metafizika felbomlásában. Mondhatnám azt is, hogy ő volt ebben az első mozgató. Két vonatkozásban is. Egyrészt azzal, hogy az empirikus, érzéki embert, s annak tapasztalatát állította a filozófia középpontjába, másodsorban azzal, hogy megalkotta, illetve újraértelmezte a „nembeli lényeg” („*Gattungswesen*”) fogalmát. *A kereszténység lényege* című úttörő munkájában az „elidegenedés” jelenségét állította középpontba. Azt fejtette ki, hogy Isten, illetve Krisztus képében az ember elidegenítette magától saját lényegét, s így saját lényegét imádja a Másikban, Istenben, Krisztusban.

Megjegyzem, hogy Feuerbach jól destruál, de rosszul konstruál. Így eshetett, hogy mindazok, akik ifjúkorukban hatása alatt álltak (Marx, Kierkegaard, Wagner, Nietzsche), hamarosan elfordultak tőle. Minden fiatalnak, jegyezte meg később Marx, át kell kelnie a tűzpatagon (szóvicc, Feuerbach annyit jelent, hogy tűzpatag), de aztán maga mögött kell hagynia. Így is történt minden esetben. Marx a 11 Feuerbach-tézisben Feuerbach emberképének passzivitását kritizálja, az aktivitás filozófiáját állítva ezzel szembe. A joggal elvetett hegeli rendszerben azonban az aktivitásnak jutott elsőrendű szerep. Marx szemében ez nem visszafordítható.

Marx Károly szobra az egykor róla elnevezet Közgazdasági Egyetem aulájában. 1959-től 2014-ig állt ott.

A 11. tézis szerint a filozófusok a világot eddig csak magyarították, nekünk az a dolgunk, hogy megváltoztassuk.

Kedves Hallgatóim, hadd kezdjem az elején!

Marx filozófiát hallgatott az egyetemen, és diszsertációját Démokritosz és Epikurosz filozófiájának különbségéről, tehát filozófiai témából írta. Erre az érdekes írásra nem tudok kitérni. A Rajna-vidék rövid demokratikus korszakában ifjú liberális demokrata újságíróként működött. A demokratikus epizód felszámolása után emigrációba kényszerült. Első, általam most bemutatott, munkáját Párizsban írta, ezért nevezik *Párizsi kéziratoknak*. Végül Londonba költözött, s ott is élt haláláig. Eleinte nagy szerepet játszott pályájában Engels, egy fiatal, briliáns német, illetve angol tőkés. Ő hívta fel Marx figyelmét a gazdaságtan fontosságára, a kapitalizmusra, s maga is fontos szociológiai munkát írt ebben a témakörben a munkásosztály helyzetéről Angliában. Engels szellemi hatása Marxra ezzel véget is ér, de mindvégig legjobb barátja, mecénása,

hódolója és „harcostársa” maradt. Mivel a filozófia történetében eddig sem személyes jóság és nagylelkűség volt az elemzés tárgya, Engels dilettáns filozófiai műveire nem fogok sort keríteni.

Kezdem tehát a csak a 20. században közreadott *Párizsi kéziratokkal*.

A kéziratok jelentős része gazdasági fogalmakat értelmez, főleg Ricardo nyomán. Én csak a két filozófiai tartalmú kéziratot fogom röviden ismertetni. Az egyik címe *Az elidegenedett munka*, a másiké *Magántulajdon és kommunizmus*.

Ebben a két fejezetben három gondolat vonul végig, s ezeket kapcsolja össze a szerző. Az egyik a kapitalizmuskritika, a másik az emberi lényeg és annak elidegenedése, a harmadik a történelmi haladás értelmezése.

Kezdem a „nembeli lényeggel”, azaz miben különbözik az ember az állatvilágtól?

Mi teszi az embert emberré? A munka, a gondolkodás, a társadalmiság, az univerzalitás, a szabadság. A munkatevékenység teleologikus, azaz az

ember kitzúz egy célt, megkeresi az eléréséhez szükséges eszközöket, majd a célt megvalósítja. Az ember gondolkodásában önmagát is a gondolkodás tárgyává teszi (azaz a hegeli öntudat). Továbbá a társadalmiság, mivel az ember, mint Arisztotelész írta, „zoon politikon”, azaz politikai (társadalmi) lény, csak társadalomban tud elkülönülni is. Az ember továbbá univerzális, azaz nem egyfajta tevékenységre van programozva, hanem mindenfajta tevékenységre. Végül az ember a szépség szabályai szerint is tud alkotni.

A kapitalizmuskritika elsősorban a munkatevékenység elidegenedésének elemzésére összpontosít. A munkás elidegeníti munkáját a tőkének. A magántulajdon nem más, mint elidegenedett és kisajátított munka. Saját emberi lényege az, amit a munkás elidegenít magántulajdon formájában, így saját lényege uralkodik felette. (L. Feuerbach: „Isten, a mi elidegenedett lényegünk, előtte borulunk le.”) A munkás munkájában magán kívül van, csak munkáján kívül van magánál. Azaz, amikor nembeli tevékenységét gyakorolja, akkor nincs magánál, mikor „állati tevékenységet” végez, azaz eszik, iszik, szeretkezik – akkor van magánál.

Nos, ezt a gondolatot Marx kiterjeszti az emberiség egész történetére. Az emberi nem, az emberiség gazdagságát a munka teremti. A nembeliség egyre gazdagabb lesz szükségletekben, s e szükségletek kielégíthetőségében. Ahogy a társadalom egyre gazdagodik, úgy szegényedik el az egyén, aki ezt a gazdagságot teremti és újrateremti. Egyre inkább nő a szakadék az elidegenedett emberi lényeg, azaz a társadalmi gazdagság, s az ezt a gazdagságot teremtő egyének szegénysége, nincstelensége között. S ez nem csupán anyagi, hanem szellemi elidegenedés is.

Ezen a ponton megjelenik a jövő víziója is. Azaz Marx a történelmet, Hegellel szemben, Kant módjára, egy ígéretes jövő felé „meghosszabbítja.” De Kanttal szemben nem mint valamit, amiben reménykedhetünk, hanem mint valamit, amit tudunk. Marxnál a történelmi szükségszerűség gondolata már itt is megjelenik, holott itt még nem beszél olyan társadalmi törvényekről, amelyek természet-törvényként működnek, csak arról, hogy valamilyen okból, módon a történelem végéhez értünk, s most következik az igazi történelem. Az „igazi történelem” a magántulajdon megszüntetésével kezdődik. Ennek eredője a kommunizmus. Az igazi történelem tehát a kommunizmus történelme lesz, s végső soron az elidegenedés megszüntetéséhez, az egyes embernek a nembeli lényeggel való egyesüléséhez fog vezetni. Ha Kanttal gondolkodunk, akkor ez transzcenzus, a természet és a szabadság

egyesülésének víziója, de nevezhetjük az ezeréves birodalom szekuláris változatának is.

Kedves Hallgatóim, Ti már a legelső szemeszter óta tanúi vagytok annak, hogy minden utópia kiindulópontja, elengedhetetlen feltétele a magántulajdon megszüntetése. Már Ovidius aranykorában sincs magántulajdon. Kérdezem Tőletek: miért gondolták jelentős filozófusok szinte az egész filozófiatörténet során, hogy a földön minden rossznak a magántulajdon az oka, vagy legalábbis egyik oka? (Marx különben egy helyen megkülönböztette a magántulajdon negatív és pozitív megszüntetését. Negatív megszüntetés az egyszerű kisajátítás, pozitív megszüntetés a köztulajdon kialakulása.)

Kedves Hallgatóim, mint láthatjátok, a vízió készen áll. Marx már tudja, mit kell igazolnia, hogy már most is kezében tartja a „történelem titkának kulcsát”, de még nem tudja, hogyan kell a jövő kapuját ezzel a kulccsal kinyitni. Ehhez két dologra van szüksége: tudományos bizonyítéokra és a jövő „hordozóira”. Mindkettőt meg fogja találni, mivel egy jó filozófus mindig megtalálja azt, amit keres.

Az első választ, amit Marx sosem fog maga mögött hagyni, a már említett Feuerbach-fejezetben olvashatjuk.

Ebben a fejezetben fejti ki Marx a materialista történelemszemléletet, amit később „történelmi materializmusnak” neveztek. Hegel történetfilozófiáját Marx – saját szavaival – „talpára állította”, amennyiben az ő történetében a *világsszellem* helyét a *termelési viszonyok*, illetve a *termelési mód* foglalja el.

Mi az, amiben Marx Hegellel osztozik? Történetfelfogása egy „nagy elbeszélés”. Egyetemes történetről, világtörténelemről beszélnek mind a ketten, s ez a történelem előre halad. Méghozzá ellentmondásokon, konfliktusokon keresztül. A történelem csúcspontja a jelen, azaz a polgári, kapitalista társadalom. Marx is megismétli a hegeli logika egyik fontos, általatos már ismert gondolatát a mértékviszonyok csomópontjairól. Ezek a csomópontokon csapnak át a mennyiségi változások minőségi változásba, azaz itt hirtelen, megváltozik a történet alanya, tárgya, ebben az esetben a történelmi korszak. Végül Hegel számára is szükségszerű a történelmi haladás, a világsszellem útja. Aki ezt a szükségszerűséget felismeri, az a jövő, azaz a történelem hőse. Végül pedig mind Hegel, mind Marx, a történelmi fejlődés csúcspontjának tartják a polgári (kapitalista) társadalmat, s ugyanakkor éles kritikusan ugyanennek a társadalomnak.

Mi az, amiben Marx Hegeltől különbözik? Vegyük csak sorra. A világtörténelem nála is előre halad, s szintúgy ellentmondásokon, konfliktusok

kon keresztül. Nála is a történelem csúcspontja a modern társadalom. Ez az utolsó osztálytársadalom. Míg azonban Hegelnél a „történelem vége” annyit jelent, hogy a történelem elérte célját, s így újabb minőségi ugrás nem következhet, Marxnál a tőkés termelőmód azért a legfejlettebb termelési mód, mert egyedül ez ad lehetőséget egy új, végső minőségi ugrásra, a magántulajdon megszüntetésére, s ezzel a történelem bevezetésére. Marx számára a történelmi haladás ugyanolyan szükségszerű, mint Hegelnél, de más a szükségszerűség hordozója. Mindketten egyszerre látják a polgári társadalmat (a kapitalizmust) az eddigi történelem csúcspontjának, s ugyanakkor számos emberi érték elpusztítójának. Csakhogy Hegel szerint, bár a nagyobb bajokon kell segíteni, de a polgári világon változtatni (egy jobb irányba) nem lehet, Marx szerint a világ megváltoztatása a feladat. Míg Hegelnél az állam „isten útja a történelemben”, Marx szerint az államnak a magántulajdonnal együtt el kell halnia. Ahogy Marx *A hegeli államjog bírálatában* írja, az államok mind államok, legyenek azok köztársaságok, királyságok, egyre megy, a szabad állam önellentmondás, ahogy a politika emancipációja is az, mivel az igaz, az emberi emancipáció a tőke uralma alól való felszabadulás. Hegel szerint a legjobb, amit tehetünk, világunk megismerése, s akkor tudunk rajta változtatni, s ki is tudunk a valósággal egyezni. Marx szerint is alapvető a világ megismerése, megismerni annyi, mint felismerni, hogy mi az, ami a történelmet mozgatja, s ha ezt felismertük, akkor már meg is tudjuk a világot változtatni (a 11. Feuerbach-tézis).

Tehát mi az, ami a történelmet mozgatja? S miért éppen most tudjuk ezt a mozgóerőt felismerni?

Mi mozgatja tehát a történelmet? Van-e a történelmi haladásban független változó? Mi határozza meg végső soron egy-egy társadalom szerkezetét? A társadalmi termelés – válaszolja Marx, tehát a gazdasági viszonyok. Miért tudjuk ezt mi éppen most felismerni, miért nem ismerték fel soha a hosszú emberi történelem folyamán, holott mindig a gazdaság határozta meg a társadalom szerkezetét? Azért, mert a tőkés társadalmi viszony meghatározta viszonyok előtt egyetlen társadalom sem volt „tisztá társadalom”, minthogy a természeti faktor, többek között öröklődés formájában, döntő szerepet játszott bennük. A szabad római szabadnak és a római rabszolga rabszolgának született, a földesúr földesúrnak, a jobbágy jobbágnak, a polgár polgárnak. Azaz a személyes függőségi viszonyok eltakarták a gazdasági viszonyokat. A tőke és a munka viszonya ezzel szemben tiszta társadalmi viszony. Vagy, ahogy Marx találóan fejezi ki magát:

a tőkés világban az embernek véletlen viszonya van osztályához. A munkaviszony szerződéses viszony. Egy munkás meggazdagodott fia többé nem munkás, egy elszegényedett tőkés többé már nem tőkés, akármi is volt korábban, s akárki is volt az apja. A földjétől megfosztott paraszt többé nem paraszt. Kiderült tehát, azaz felismerhető lett, hogy a társadalmi viszonyok lényegében gazdasági viszonyok. (Így születhetett meg éppen akkor, amikor megszületett, Smith és Ricardo politikai gazdaságtana is.)

Marx történetfilozófiájában a „termelőerő” a független változó. A termelőerők határozzák meg a termelési viszonyokat. Nos, e kettő együtt (termelőerők és termelési viszonyok) képezik az úgynevezett „termelési módot”, azaz a gazdaságot. Ez, a maga részéről, meghatározza a társadalmi viszonyokat, a politikai és más intézményeket. Mindezek alapján Marx a következő termelési módokat különbözteti meg (nem mindig egyformán, de alapjában) ázsiai termelési mód, rabszolgatartó termelési mód, feudális termelési mód és tőkés termelési mód.

Marx hangsúlyozza, hogy a termelőerők fejlődésében a termelőeszközök játsszák a független változó szerepét. Mivel feltehető, hogy egy kapa nem termel önmagánál jobb kapát, ez mégis csak a termelőerő „másik szereplőjének”, a munkálkodó, gondolkodó, ügyeskedő embernek teljesítménye lehet. Azé a bizonyos tudásé, amit „know-how”-nak, azaz „tudni, hogyan”-nak neveznek. Röviden: Hegeltől visszajutottunk Condorcet-hoz: az emberi tudás gyarapodása a társadalmi fejlődés, a történelem motorja. Azzal a marxi gondolattal, hogy egy társadalmat, annak fejlettségét, abból lehet megítélni, hogy milyen eszközöket használtak. Egy mai antropológus vagy archeológus is lényegében egyetértene vele. Ebből azonban nem következik, hogy ezeket tartanak a történelmi fejlődés végső hajtóerejének.

Az a bizonyos „végső soron” azonban több kaput hagy nyitva, közöttük a főkaput. Mert vajon mi, Marx szerint, az első történelmi tett? Új szükségletek teremtése. Mikor a termelő tevékenység, azaz a társadalmi munka nemcsak meglévő szükségletek kielégítésére termel (mondjuk kutatás és a szomjúság enyhítésére), hanem valamit létrehoz, ami eddig nem létezett, s ezzel egy új szükségletet termel az új termék számára. A társadalmi fejlődés valóban új szükségletek megteremtéséből olvasható le, ahogy a haladás (fejlődés) tempója is. Ebben a gondolatban visszatér a *Párizsi kéziratok* „nembeli lényeg” értelmezése. Emlékezték: társadalmiság, sokoldalúság, munka, gondolkodás, szabadság. Hogy a „munka” és a „termelés” nem azonos fogalmak, arról a későbbiekben még lesz szó.

Kedves Hallgatóim! Ti mindebből még mindig nem tudtátok meg, hogyan működik Marx szerint a társadalmiság motorja. Dialektikusan. Egy termelési mód termelési viszonyai egy ideig előnyös teret biztosítanak a termelőerők fejlődésének. Azonban eljön az a pont (csomópont), ahol, illetve amikor, a termelési viszonyok egyre inkább akadályozzák a termelőerők további fejlődését. Ilyenkor a termelési mód összeroppan; elpusztul, néhol magával rántva a termelőeszközöket is. Végző soron azonban ebből a lepusztult világból egy új termelési mód fog kiemelkedni – mivel a „tudni, hogyan” teljesen nem vész el –, mely megint teret ad a termelőerők további fejlődésének, amíg azok nem érik el újra a fejlődés olyan fokát, hogy össze kell ütköznük a termelési viszonyokkal. És így tovább, nem a végtelenségig, hanem a tőkés termelési módig, ahonnan, persze, nincs tovább, mivel eljutunk a kommunizmusig, a történelem végéig, ahol sosem ismétlődhet meg a termelőerők és termelési viszonyok konfliktusa.

A termelőeszközök, persze, csak akkor tudnak harcolni, ha emberek harcolnak velük vagy értük, akár tudják ezt, akár nem. Az egyik termelési mód tagadásához, s egy másik helyére állításához, szükség van egy szubjektumra, a konfliktus hordozójára és kihordójára. Különben a konfliktus vége minden termelőerő elpusztulása lenne. Ez Hegelnél is emberek dolga. legalábbis *A szellem fenomenológiájában*, még ha azok az emberek a világszellem kivitelezői is. Mint az úr–szolga-viszony esetében vagy a francia forradalomban. Kedves Hallgatóim! Ajánlom, olvassátok el ezt a *Feuerbach* című fejezetet.

Marxnak azonban most nem egyes esetekre, hanem egy általános esetre volt szüksége – egy transzcendentális elméleti eszmére, mely gyakorlati eszmeként is mobilizálható. Marx ezt a kérdést már *A kommunista kiáltványban* is élére állította.

Marx és Engels együtt jegyezték ezt a pamfletet, mely eredetileg *A Kommunista Párt kiáltványa* címet viselte, s Marx igen ritka politikai tevékenységének megnyilvánulása volt. Az Igazak Szövetsége, majd később a Kommunisták Szövetsége egészen feloszlásáig Marx védnöksége alatt állt. A forradalom leverése után Londonba költözve, Marx ideje nagy részét nem a tribünön, hanem a British Museum könyvtárában töltötte.

A kommunista kiáltvány, mint említettem, egy pamflet, s szélesebb közönséghez szólva, filozófiailag kissé pongyolán, de nagy retorikai erővel fogalmazta meg szerzője gondolatait. Mint minden pamfletnek, ennek is a mozgósítás volt a célja. A „világ proletárijaihoz” szólt, azaz egy fiktív közönséghez, mondhatnám, a világproletariátus transz-

cendentális eszméjéhez, ami elgondolható, bár nem tapasztalható. A tényleges megszóltott Európa különböző országainak munkásosztálya, s kisebb mértében Amerika számos szocialista közössége volt. (Hogy ne szocialistának, hanem kommunistának azonosítsák magukat, az Marx akkori jó barátja, Moses Hess ötlete volt.) A megszóltás körülménye az akkoriban Európa több országában, többek között Magyarországon zajló, utópikus reményeket gerjesztő, radikalizmusnak utat nyitó 1848-as polgári forradalom. Ezt Ti Petőfi verseiből ismeritek.

A pamflet felépítése igen jól szolgálta a harcra való biztatást. Ehhez tartozott a megszóltottak eszméinek, szervezeteinek elterjedése, ereje, azaz a győzelem esélyei („Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísértete”), továbbá a megszóltottak projektjének belehelyezése a világtörténelemben (erről beszélek majd kissé részletesebben). Majd a polgári, tőkés világ, elsősorban a modern gazdaság, azaz a modernség értelmezése (már teljesítette történelmi küldetését). Végül az árutermelő társadalom és kultúrájának kritikája (minden, ami szilárd, folyékonyvá válik, széthullik, a család, a hagyományos értékek eltűnnek). A proletárnak nincs családja és nincs hazája. Közületek annak, aki ismeri a magyar költészetet, idézem: „Haza csak ott van, ahol jog van, s a népeknek nincs joga”. Mindebből (tehát a történelem törvényeiből, a tőkés termelőviszonyokból és a proletariátus szükségleteiből) szükségszerűen következik a proletárforradalom s annak győzelme. A győzelem világtörténelmi győzelem lesz, mivel a proletariátus nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy az egész emberiséget fel ne szabadítaná.

Azaz az utópia, hogy Kantra hivatkozzak, mint az „Ész eszméje”, itt elsősorban a regulatív gyakorlati eszme szerepét tölti be, csakhogy nem egyének moráljára, hanem egy embercsoport forradalmi tetteire vonatkoztatva. Mikor az Ész, azaz az utópia, teoretikus eszméjéről beszél (hogy néz ki az a társadalom, melyért forradalmat vívunk) Marx vagy messianisztikus általánosságokban fogalmaz, mint az elidegenedés megszüntetése, az igazi történelem, vagy igen problematikus modelleket tervez egy Morus vagy Fourier szellemében, melyekre, ha időnk engedi, majd később sort fogok keríteni. Ami mindig következetes és bizonyosan bekövetkező: a magántulajdon pozitív megszüntetése, a termelőeszközök társadalmassítása és az állam „elhalása”.

A kommunista kiáltványban Marx és Engels egy „minimális programot” válaszol fel, azaz a proletárforradalmat közvetlenül követő intézkedésekről beszél, melyek leginkább a jóléti állam intézményeire emlékeztetnek. Ami a „proletariátus diktatúráját”

illeti, ez az akkori francia szocialisták kedvenc projektjeként kerül, szerintem összesen háromszor, s *A tőke* után egyszer sem, Marx szótárába, akit a politika egyre kevésbé érdekelt.

Kedves Hallgatóim, ígéretemhez híven visszatérek a „nagy elbeszéléshez”. Egy pamfletben ennek is drámaian kell kezdődnie. Nem a termelőerők és termelési viszonyok prózai összeütközésével, hanem egy igazi drámával: az osztályharcokkal. Minden társadalom története (a fiktív őskommunizmus, azaz az aranykor kivételével) osztályharcok története. Ezek után Marx felsorolja a drámai összeütközéseket történetfilozófiája alapján. Azonban egy különbséggel. Nem kizárólag a termelőerőket, illetve a termelőmódot képviselő „osztályok” harcát említi, mint földesúr és jobbágy (lásd Engels érdekes könyvét a német parasztháborúról), hanem olyan osztályharcokat is, melyek (gazdaságilag nézve) az akkori termelési mód oldalán álltak, mint a patríciusok és a plebejusok konfliktusait Rómában. Mi körül folyt akkor a harc? A jogok, a politikai szabadság körül, tehát olyan ügyek körül, melyeknek a proletariátus végső harcában, Marx szerint, már nem volt jelentőségük. (Ezt módosította még a 19. században az akkor megjelenő német szociáldemokrácia, azonban ennek bemutatása nem a filozófiatörténet fővonalába tartozik).

A következőkben Marx lényegében ugyanazt fejt ki, mint amit Ti már ismertek a *Párizsi kéziratokból* és a *Feuerbach* című fejezetből. De, egy hangsúlyeltolódás miatt, mégsem ugyanazt. Most ugyanis is a radikális változást, a forradalmat hordozó szubjektum kerül a történet középpontjába. Azok a szubjektumok, akik a konfliktusokat kihordják, a történelmi drámák főszereplői. A *Kiáltvány* az utolsó felvonás főszereplőjét, az emberiség felszabadítóját, kora messiását szólítja meg: a te feladatod a végső megváltás, ne késlekedj, tedd ezt meg! (A 20. század számos jelentős gondolkodója szerint Marx a bibliai megváltáselméletet szekularizálta. Szerintem, hogy Hegellel szóljak, inkább egyfajta szintézisről van szó, az akkor domináló mechanikus tudományok, a politikai gazdaságtan, a hegeli dialektika, a filozófiai utópiák és a messianizmus teljesen eredeti, egyedülálló szintéziséről. Ha másból nem is, de Marx szótárából, kategóriarendszeréből is inkább erre kell következtetnünk. Kedves Hallgatóim! Ti ezt hogyan látjátok?)

Mivel a megváltás késlekedett, Marx gondolkodásának fő iránya másfelé vezetett. Ifjúkora eszményeit azonban, mint látni fogjátok, sosem tagadta meg.

Ez a „fő irány” már a *Párizsi kéziratok* óta jelen volt Marx gondolkodásában, de a forradalmi hul-

lám elülte után központi helyet foglalt el. Ez a politikai gazdaságtan, annak kritikája, különösen a modern, árutertermelő tőkés viszonyok értelmezése, elemzése. Amúgy is egy olyan korba léptünk, mikor csak a tudománynak, még hozzá az empirikus, vagy annak képzelt, tudománynak volt tekintélye. Marx is egyre inkább tudósaként értelmezte önmagát, munkáját pedig empirikus tudománynak, mint nem sokkal később Freud a pszichoanalízist. Ismétlem, hogy bár munkája tele van a közgazdaságtudomány szempontjából kitűnő értelmezésekkel, s az ezekből folyó bevált prognózisokkal (mint a tőke centralizációja, a mezőgazdaság kapitalizálódása vagy a globalizálódás), ezek ma már közhelyek, s Marx halhatatlansága nem ezeknek a felfedezéseknek, hanem filozófiájának köszönhető. Azoknak a prognózisoknak, amelyek nem váltak és nem is válhatnak valóra.

Már *A kommunista kiáltvány* esetében is látható, hogy Marx gondolatmenete logikailag sérülékeny. Már az indító főtétel – „Minden társadalom története osztályharcok története.” – sem evidens, sem nem verifikálható. Erre Marxnak nem is volt szüksége, minthogy a tétel a teoretikus, regulatív eszme szerepében lép fel, s így nincs is szüksége verifikációra, csak arra, hogy lehetősége elgondolható legyen. Ennek a kritériumnak meg is felel. Viszont mihelyst Marx a tőkés termelési viszonyok kialakulásának és elpusztulásának, dialektikus túlhaladásának kérdését érinti, a hangsúly a szükségszerűségre esik. Meg van győződve arról, hogy a kommunizmusban megőrződnek a tőkés társadalom által kifejlesztett termelőerők, az anyagi gazdagság, tehát mindaz, ami lehetővé tette a tőkés termelési viszonyok tagadását, az egyik termelési módról a másikra való szükségszerű váltást. Ez a szükségszerűség, Marx szerint, nem logikai, hanem „természeti”, minthogy a társadalmi törvények természet-törvényekként hatnak. Működésük olyan feltétlen, eredményük olyan elkerülhetetlen, mint ahogy az iránytű északra mutat.

Mint már említettem, Marx tudósaként tudta magát, aki felismerve a szükségszerűséget, annak a szolgálatába áll, de mint filozófus, tudjuk, csak magyarázhatja a világot. A forradalom hordozóinak, szubjektumának kell ezt a szükségszerűséget felismernie, s azt is tudjuk, hogy ezzel a tudománnyal felszerelve fogja ez a „hordozó” (a proletariátus) a világot megváltoztatni. (Több mint fél évszázad múlva Lukács György a *Történelem és osztálytudat* című alapkönyvében Marx e gondolatát, illetve elméletét a proletariátus „hozzárendelt tudatának” fogja nevezni.)

E rövid bevezetés egy furcsa történet kiindulópontja. Minél inkább tartotta magát Marx empirikus tudósna, s a klasszikus politikai gazdaságtan kritikáját empirikusan verifikálható gazdasági elméletnek, kategóriái annál több filozófiai tartalommal telítődtek meg. Ugyanakkor, amikor hagyományos filozófiai kérdéseket érint, amit egyre ritkábban tesz, ugyanannyira leegyszerűsíti a filozófiai alapkérdéseket, s az ezekre adható választ, mint Feuerbach.

A *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv bevezetésére gondolok. Legszívesebben mellőztem volna Marx-előadásomból ezt az előszót vagy bevezetést, de nem tehetem, mivel Ti úton-útfélen találkozni fogtok velem, ha Marxhoz vezet az utatok.

Nos, ebben a bevezetésben Marx azt írja, hogy a lét határozza meg a tudatot, nem a tudat a létet. Röviden: ha ennek az állításnak az értelmére kérdezünk, bajban vagyunk. Egyetlen filozófus sem állította, hogy a tudat határozza meg a létet, bármit is értettek ezeken a fogalmakon. Descartes is „csak” annyit mondott, hogy gondolkodásunk a mi egyéni létünk, létezésünk bizonyítéka. Egy pillantást kell csak vetni Hegel *Fenomenológiájára*, hogy beláthassuk: ez a *bon mot* rá sem vonatkoztatható.

Hogy a lét elsődleges az egyéni tudathoz képest, mindennapi közhely. Ezt fejezi ki a német nyelv is. *Sein = lét, Bewusstsein = tudat*, azaz a tudat létezésem tudata. Mit jelent azonban az, hogy „meghatározza”? A tudat létét létünk valóban meghatározza (*Bewusst/sein*), azaz, ha nem létezőnk, akkor tudatunk sincsen. Azonban a tudat tartalmát vajon meghatározza-e, tehát meghatározza-e az is, amit tudunk, azonfelül, hogy létünkről tudomásunk van? Mondhatjuk nyugodtan, hogy semmiképpen. Itt Marx egy evidenciát ismétel meg egy evidensen hamis állítással egybekötve. Ehhez az egy egybekötéshez azonban szüksége van, amikor egy lépéssel továbbmegy. Hasonlóképpen, írja, a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot. Ha ezzel azt mondja, hogy egy ember tudása, hitei, meggyőződései, erkölcsé mindig annak a világnak általános hit- és tudásvilágában alakulnak, melyekbe az ember beleszületett (Heidegger azt mondja „*in der Welt sein*”), akkor ez egy fontos és termékeny feltételezés. De Marx valami másról beszél itt, jelesül az egyes történelmileg kialakult világok szféráinak egymáshoz való viszonyáról. S itt visszatér (szóhasználatában is) a hagyományos metafizika épületének metaforájához. Megint van pince, első emelet, második, padlás, torony, csak az érték fordul az ellenkezőjébe, mivel az egész épület, minden emeletével, a pince okozata. Az alap a hagyományos

metafizika szellemében itt is alapoz, megalapoz. (*Grund gründet.*) Visszaáll a metafizika egyik hagyománya. Az, ami ontológiailag alapoz, logikailag is az első. Az alap: a gazdasági viszonyok. Minden társadalom alapja (mint ezt már tudjuk) a gazdasági, a termelési viszonyok s azok kifejeződése, a termelési mód. Végző soron egy társadalomban mindent a termelési mód determinál. Ezen az alapon (bázison) nyugszanak a felépítmények. Először a politikai felépítmény, majd, a második emeleten a szellemi felépítmény (vallás, művészet, filozófia és tudomány), tehát az „abszolút szellem”. Ez valóban a hegeli rendszer megfordítása, az abszolút szellem függőfélévé változtatása. Mint Marx már korábban is állította, ezt a struktúrát csak a tőkés termelési viszonyok tették átláthatóvá. Ami ezentúl ennek a gazdaságnak szükségszerű pusztulását illeti, azt viszont csak a proletariátus szemszögéből, tehát a történelem szubjektumának perspektívájából lehetett felismerni.

Később Marx kiveszi a természettudományt a szellemi felépítmény soraiból és a termelő erők közé sorolja, és ezzel talán elsőnek fedezi fel a modern természettudomány s a technológia összefonódását. Később ő is módosítja (ahogy első sorban Engels) a szférák közötti egyoldalú oksági viszonyt kölcsönhatássá, ahol a termelési mód „végző soron” határozza meg a többi, s mind a többi szféra „visszahat” a termelőmódra is.

Kedves Hallgatóim! Hadd hagyjuk el ezt a sokat vitatott, de sokak által máig is fenntartott elméletet, annak előrejelzésével, hogy a hegeli hierarchia megfordítása a radikális filozófusok közös ügye lett, ha mindegyiküknél másként is. Így volt ez Nietzsche és Freud esetében is, az utóbbinál még radikálisabban, mint Marxnál.

De hadd térjek rá Marx fő művére, *A tőkére*, megkerülve a fő művet előkészítő számos, néha igen terjedelmes, egyes fejezeteiben különösen érdekes munkáinak bemutatását. Néhol esetleg hivatkozni fogok egyikre-másikra. Még *A tőke* esetében is csupán annak első kötetét elemzem. Ezt még Marx adta ki, míg a második és harmadik, befejezetlen két kötet Marx halála után Engels gondozásában jelent meg, Az Engels által kiadott két kötet különben korábban íródott, mint a Marx által kiadott első, leginkább filozófiai kötet. Megemlíteném még, hogy Marx igen lelkiismeretes tudós volt, s élete folyamán egyre inkább vonakodott kiadni kezéből olyan könyvet, amellyel problémái voltak. A harmadik kötet az „osztályok” fejezet felénél véget ér. Ennek a megírását ugyanis abbahagyta.

A tőke alcíme *A politikai gazdaságtan bírálatá*. A múlt szemeszterben hallottak nyomán, gondo-

lom, azonnal ráismertek a Kant-parafrázisra. De ez nem csupán parafrázis, hanem a kanti program megfordítása is egyben. Ahogy Kant azért bírálta a tiszta Észet, mert annak hajlama van a transzcenzusra, Marx azért bírálja az angol politikai gazdaságtant, mert az megáll, s ellenáll ennek a hajlamnak.

Marx már *A tőke* első kiadásának (1867) előszavában is programot hirdet. A gazdasági folyamatok nem különböznek a természeti folyamatoktól. Mozgástörvényei ugyanúgy univerzálisak és objektívek, mint a természeti törvények (pl. a gravitáció). A véletlen eseteiktől, a pusztá jelenségeiktől itt is el kell vonatkoztatni, s a törvényeket legtisztább megjelenési formájukban vizsgálat tárgyává tenni. A modern tőkés viszonyok legtisztábban Angliában figyelhetők meg. Ezért is alakulhatott ki éppen Angliában a politikai gazdaságtan.

Már eddig is megfigyelhető a filozófiai projekt: a pusztá empiria elutasítása. Mikor megkérdezték tőle, hogy miben haladta túl a brit politikai gazdaságtant, melyet egy ideig, azaz egy pontig (ebben a könyvben is) követett, azt felelte, hogy az érték-többlet felfedezésével, azaz egy empirikus tapasztalati fogalmat túlhaladó transzcendentális eszme felmutatásával.

A második (1873) előszó vége felé Marx még világosabban beszél a könyv filozófiai aspirációjáról, többek között a hegeli fogalmakkal való kacérkodásról, már annyiban is, amennyiben *A tőke* első kötetének első része, Marx szándéka szerint Hegel *Logika* című művének logikáját követi, leginkább a logikai fogalmak dialektikáját. Amennyiben a hegeli dialektika nem áll meg a pozitivitásnál, hanem annak tagadását is magába foglalja, mondja Marx, akkor lényegében kritikus és forradalmi.

A politikai gazdaságtan (Marx egyik forrása) is filozófiai indíttatású, ahogy a dialektika, s végül a „kritika” is az. Marx azonban minden volt, csak nem eklektikus. Ezeket a heterogén filozófiai hagyományokat beleszötte egy nagy elbeszélés alapszövegébe vagy alapszövetébe, úgy, hogy a történet az utópiához, még hozzá egy „tudományosan megalapozott”, történelmileg szükségszerűnek tétélezett utópiához vezessen.

Kedves Hallgatóim, ha azt fogjátok mondani, hogy szép, szép, de mindez elavult, s a gyakorlatban sem működött, akkor csak elismétlem Nektek, hogy ez minden metafizikai ihletésű rendszerre jellemző, legyen bár szó Platón *Allamáról*, Kant *Az örök békéjéről* vagy akár a társadalmi szerződés elméleteiről.

Kedves Hallgatóim, hadd kezdjem a forráskutatást a politikai gazdaságtan filozófiai eredetével. Azt, hogy első apostola, Adam Smith, Hume legkö-

zelebbi barátja, filozófus volt, már a múlt szemeszter óta tudjátok. Most ehhez hozzátenném, hogy a Smith-féle „láthatatlan kéz” nem sokban különbözik a Hegel elgondolta „ész cselétől”, de még a minden esetlegességen keresztül érvényesülő „vastörvényyszerűségektől” sem. (Régebben ezt sorsnak, isteni elrendelésnek, végzetnek stb. nevezték, de nevezhetjük szuperkomputernek is.) Mindezekben a koncepciókban arról van szó, hogy az emberek akarata, szándéka ellenére, bár nem azoktól függetlenül, a „fejük felett” történik valami, ami rosszabb vagy jobb, de minden esetre más, mint a cselekvők szándéka volt.

A politikai gazdaságtan ontológiai alapja azonban nem Smithtől, hanem Locke-tól származik. (Akire különben Marx is hivatkozik.) Az a gondolat, hogy minden új értéket a munka hoz létre, hogy a világon minden új dolog az emberi munka terméke. Mint erről a múlt szemeszterben volt már szó, a földműves munkát „kever” a természetbe, s alkotása, a termék, ez a keverék, 99%-ban a munkának köszönhető, s csak 1%-ban a természetnek. Ebből a gondolatból származik a munkaérték gazdasági elmélete, a Ricardo-féle politikai gazdaságtan alapja, mely szerint minden áru értékét a munka határozza meg.

Ugyanakkor Marx (bár, mint látni fogjátok, bizonyos módosításokkal átveszi a munkaérték-elméletet) nem a munkából indítja elemzését, mint szokásos, hanem az áruval, illetve az áru genezisével, kialakulásával. Hegel *Logikájához* hasonlóan (amire hivatkozik) nem a konkrétal kezd, hanem az elvonttal, s az absztrakttól halad, meghatározásról meghatározásra, a konkrét felé. Ahogy Hegel a végeredményt, az Egészet a Léttel kezdi, mivel az eredmény (az Egész mint az Igazság), a Lét teljes meghatározása, így tesz Marx is. Az áruforma végső meghatározása a tőkés termelési mód, a piac, ahol minden áruvá válik, elsősorban a munkaerő. Ez az áruforma totalitása és igazsága.

Marx az áruforma elméleti elemzését az áru ketős jellegével indítja. Az áru használati értéke abban áll, hogy szükségletet elégít ki. A használati érték a csereérték hordozója, de maga nem csereérték, lényege a minőség. A tárgyak értékét s ezzel csereértékét a termeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség, azaz munkaidő határozza meg. A tárgyban megtestesült idő. Az idő – a társadalmilag szükséges munkaidő. Minden érték szubsztanciája – értéksubsztancia. Nem csoda tehát, hogy teljesen különböző minőségű árukat cserélnek, hiszen nem a minőségeket, hanem az áruban megtestesülő szubsztanciát, az időmennyiségeket hasonlítják össze. Mikor tehát egy árut összehasonlítunk egy

másikkal, akkor mennyiségeket hasonlítunk össze. Az érintetlen természetnek nincs értéke. A tárgy csereértéke az értékuszubsztancia (az újratermeléséhez szüksége társadalmi munkaidő) kifejeződése. Azaz munkaidő. Az értéket mennyiséggel, a mennyiséget idővel (munkaidővel) mérjük. Azaz egy használati érték érték nagyságát (a benne megtestesülő szubsztanciát) az érték mennyiségeket hasonlítjuk össze a csere folyamán.

Hogy a természet alig vagy egyáltalán nem vesz részt az érték képzésben (azaz egy őserdőnek csak akkor van értéke, ha a fákat kivágják), nemcsak Marx buktatója, hanem az egész munkaérték-elméleté. Hogy az áru szubsztanciája Marxnál is transzcendentális eszme, csak azt igazolja, amit eleve feltételeztünk, hogy Marx elmélete filozófiai elmélet. (Szerintem ettől még nem metafizika, mint Castoriadis állítja.) Marx esetében van azonban egy külön buktató is, amit persze egyetlen haladáselmélet sem tartott buktatónak.

Röviden az, hogy a jövő, az „igazi történelem” feltétele és eredménye a természeti korlátok visszaszorítása (*Zurückweibung der Naturschranken*), még hozzá mind a külső, mind a belső természeté. Azaz, a társadalom birtokba fogja venni az egész természetet, a nembeli lényeg pedig az egész belső emberi természetet. Marx híve maradt a haladáselméletek axiómájának: az egyetemes haladás feltétele az ember tökéletesedése, és fordítva.

Igaz, Marx ebben óvatos. Ugyanis, bár a kapitalizmus összeomlása (az állatok már ismert okokból) szükségszerű, a nembeli lényeg megtestesítő társadalom megvalósulása még nem okvetlenül az. Lehetséges az is, hogy a tőkés társadalom összeomlása egy új barbarizmusba fog torkolni. Vagy szocializmus, vagy barbarizmus – vagy-vagy. Igaz, ez a vagy-vagy alapján retorikai fogás.

Az áruról és árucseréről írottakat Marx egy sokat emlegetett filozófiai elemzéssel zárja le *Az áru fétisjellege és ennek titka* című fejezetben.

A fétis szót Marx antropológiai értelemben használja. Valamilyen tárgynak, állatnak, területnek az emberek csodálatos erőt tulajdonítanak, imádják, illetve félnak tőle. A felvilágosodásban ilyenkor tudatlanságról, illetve babonáról beszélnek. Marx azonban (Hegel *Logikája* nyomán) nem babonáról, hanem szükségszerű látszatról beszél. A látszat, mint azt Ti már tudjátok, a *Logika* értelmezése szerint szükségszerű. Egyrészt kifejezi a lényeg, másrészt eltakarja, vagy inkább ellentétére fordítja azt. Marx ezt a gondolatmenetet követi. Az áru egy érzékileg tapasztalható munkatermék. De mivel termelőik csak munkatermékeik kicserélése által kerülnek kapcsolatba egymással, azaz konkrét

munkájuk csak áruként nyer társadalmi jelleget, az áruk mint az absztrakt munka termékei lépnek társadalmi érintkezésbe. A termelők számára tehát magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai, olyanokként jelennek meg, amilyenek, vagyis nem a személyek közvetlenül társadalmi viszonyai, hanem inkább mint a személyek dologi viszonyai. A dolgok nemcsak „külsővé válnak”, hanem eldologiasodnak (*Verdinglichung*), mivel az emberek közötti társadalmi viszonyok úgy jelennek meg, mint dolgok közötti viszonyok. Ez nem jelenség, azaz nem a lényeg (emberek közötti viszonyok) egyik meghatározása, hanem, ismétlem, látszat, e viszonyok megfordítása. A tőkés termelési viszonyok világa egy áruvilág, az áruk világa. Csak az áruterelés megszüntetése vethet véget az emberi viszonyok eldologiasodásának.

Ezzel a kitűnően argumentált alapgondolattal Marx nehezzé tette saját magának a tőkés termelési viszonyokat meghaladó társadalom előzetes koncepciójának bemutatását. Míg a régi utópistáknak elég volt a magántulajdon megszüntetése, Marxnál ennél alapvetőbb a piac, az áruterelés megszüntetése. Így válhat modellé az elképzelés, mely szerint minden dolgozó kap egy cédulát, amellyel igazolják, hogy hány órát dolgozott, azután egy közös raktárból kivethet az ott felhalmozott használati értékekből annyit, amennyi a munkában eltöltött idejének megfelel. Ez olyan modell, mely csak kis közösségekben (mint a régi izraeli kibuc) képzelhető el.

Mikor Marxot megkérdezték, hogy mi újat adott hozzá a brit politikai gazdaságtanhoz, akkor azt válaszolta, a legfontosabb közöttük az, hogy a munkás nem munkáját, hanem munkaerejét adja el a tőkésnek, s ami ebből következik, az értéktöbblet elmélete. Azaz, hogy Marx nem profitról, hanem értéktöbbletről beszél. A munkás kizsákmányolásának nem a profitráta, hanem az értéktöbblet rátája a valós mércéje.

Marx joggal beszél kritikáról, a politikai gazdaságtan kritikájáról. A kritika akkoriban filozófiai (kanti) eredetű fogalomként volt elterjedve. S valóban, mikor Marx az értéktöbblet rátájáról beszél (ebben a filozófiai inspirált kötetben) profitráta helyett, azt felülbírálni, akkor filozófiai alapon bírál egy empirikus gazdaságelméleti és gyakorlatban alkalmazott fogalmat. Az értéktöbblet ugyanis egy transzcendentális, s nem empirikus, kategória. Marx is így értelmezte, még ha hívei nem is így értették. Mikor például a fiatal német szociáldemokrata párt egyik programjában a kapitalizmus megdöntése után a munkásnak megígérte a „teljes munkáhozadékat” (azaz a teljes „értéktöbbletet”), Marx

ingerülten válaszolt (minthogy nem értették meg), hogy ez lehetetlen. Ugyanúgy lehetetlen – teszem hozzá –, mint az abszolút szabadság vagy egyenlőség.

A *tőke* első kötete gazdag filozófiai értelmezésekben. Ezekből csak kettőt emelek ki. Az első a munkafolyamatra vonatkozik, a másik a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájára.

A *munkafolyamat* című fejezetben Marx a munkát a természet és ember közötti anyagcsere azon fajtájának nevezi, melyet az ember ellenőriz. A természeti hatalommal szemben az ember is természeti hatalomként lép fel. A munkás kitűz egy célt, s a munkafolyamatban ezt a célt valósítja meg. Elméjében már ott a cél képzelete, mielőtt hozzálátna annak megvalósításához. A munkaeszköz a közvetítő a munka tárgya és a célkitűző ember között. A munkaeszköz révén egy természeti tárgy az ember szerszámává válik. A munkaeszköz megteremtése az ember sajátossága. Marx idézi Benjamin Franklint, aki szerint az ember „*toolmaking animal*”.

Érdekes módon a munkatevékenység értelmezése itt majdnem azonos a „*techné*” Arisztotelész-féle leírásával. Mindkét esetben a célracionális tevékenységnek a munkafolyamatban való lefolyásáról van szó. A munkaeszköz közvetítő szerepének kiemelése visszautal a „nagy elbeszélés” független változójára (termelőeszközök) is, de az elemzés itt strukturális, nem történelmi. Hiszen a leírt munkafolyamat az emberre általában, minden kor minden emberére, jellemző, s nem okvetlenül intézmények keretén belül folyik, nem okvetlenül új társadalmi szükségletek létrehozójaként jön számításba.

Visszautalva a *Párizsi kéziratokra*, az itt vázolt általános, elvont munkafolyamat azáltal kapcsolódhat be mind a „nagy elbeszélésbe”, mind a *Párizsi kéziratokba*, hogy a munka elidegenedéséről beszélünk. Viszont az elidegenedett munka esetében nem a munkás tűzi ki a célt, sem nem ő az, aki az eszközöket kiválasztja, hanem valaki más (a tőkés tulajdonos). Azaz, a Marx által *A tőke*-ben felvázolt struktúra a munkásra nem vonatkozik, mivel nem elidegenedett. Ismétlődő vita tárgya, hogy Marx miért nem használta az „elidegenedés” fogalmát *A tőke*-ben, holott leírta a jelenséget. Mi több – tennem hozzá – az „értéktöbblet” transzcendentális eszméje csak mint az elidegenedés értelmezhető. Ez esetben nem az a kérdés, hogy a munkás megkapja-e „a teljes munkahozadékat”, vagy annak ekvivalensét, hanem az, hogy ki diszponál a megtermelt javak felett. Azok, akik alkották vagy azok, akik az alkotás természeti feltételeit biztosítva az alkotottat kisajátítják?

Hadd térjek rá *A tőke* első kötete egy másik fontos filozófiai témájának rövid bemutatására. Ez a

fejezet *Az úgynevezett eredeti felhalmozás* címet viseli. Ebben, mondhatnánk, a nagy elbeszélés utolsó fejezetének drámai történetéről van szó.

A fejezet a tőkés gazdasági viszonyok életrajzát írja meg, születésétől egészen halálának bizonyosságáig. Az eredeti felhalmozás történelmi folyamatában született meg a tőkés gazdaság. Ekkor változtatták át az árut és a pénzt (az általános egyenértéket, azaz általános árut) tőkévé. Még hozzá erőszakos kisajátítások során, az önálló parasztgazdaságok tulajdonosainak földjüktől való megfosztásával, az egyházi birtokok kisajátításával, a parasztok, majd a szerzetesek földönfutókká, koldusokká való degradálásával. (Emlékeztek, ugye, Morus második szemeszterünkben bemutatott *Utópiájából*, hogy a birkák eszik meg az embereket?) Véres törvényekkel gyilkolták a kenyértolvajokat, a koldusokat, a „csavargókat”. (Emlékeztek még gyerekkorotok olvasmányára, a *Koldus és királyfi*-ra?) Egy ideig a hűbéri alkotmány megakadályozta a kereskedelmi és uzsoratóke ipari tőkévé való átalakulását, végül erre is sor került. Marx elemzi a gyarmatosítást mint az erőszak által végrehajtott tőkefelhalmozást is. Ez volt a tőkés termelési mód „örök természeti törvényei” megszületésének feltétele. Így választották el a munkást munkája feltételeitől, tették szabad bér munkássá.

Kedves Hallgatóim, látjátok, hogyan simul be a tőkés gazdaság története a világtörténelembe. A gazdaságnak nincsenek „örök törvényei”, de vannak mozgástörvényei. Minden termelőmódnak megvannak a maga különböző törvényei, s ami általános törvény, csupán maga az „átmenet” az egyikből a másikba. A termelőerők összeütközése a termelési viszonyokkal, az osztályharc ugyanakkor különböző formákat ölt, de a régi pusztulása és az új születése mindig az erőszak eszközeivel történik. Amit Marx itt elbeszél, az a „feudálistól” a tőkés gazdaságig való átmenet konkrét történelmi mikéntje. Ez többek között annak igazolására szolgál, hogy a tőkés társadalom törvényei nem örök törvények, hanem történelmileg alakultak ki, s így történelmileg is fognak elpusztulni. Mint mindig, most is más gazdasági törvények fogják az elpusztuló gazdasági rendszer törvényeit felváltani, melyek majd feloldják annak belső ellentmondásait.

A tőkés gazdaság kisajátítással kezdődik, de a kisajátítás nem áll le. A tőke centralizálódik, tehát kevés tőkés kisajátít számos kisebb tőkést. Kifejlődik a kooperáció is, továbbá a világpiac. S egyre nő az egyre egységesebb munkásosztály felháborodása. A tőkemonopólium béklyóvá válik, összeütközik a termelőerőkkel. A termelőerők, azok kihasználása, a munka társadalmivá válása nem fér meg többé

„tőkés burkában”. A burkot szétfeszítik. „Ütött a tőkés magántulajdon végórája, a kisajátítókat kisajátítják.” Ez lesz, Marx szavaival, a tagadás tagadása.

Hogy itt Marx nagyobb szerepet tulajdonított a „tagadás tagadásának”, mint a forradalmi munkásosztály ebben betöltött szerepének, az érthető. Forradalmi korszakokban, mint amilyen 1848/49 volt, a világot megváltoztató szubjektum szerepe kerül előtérbe, a forradalmi apály idején (mint a 19. század hatvanas évei, s különösen Angliában) inkább a történelem szükségszerű mozgástörvényei. Míg a munkásosztály empirikus létező, addig a történelem mozgástörvénye filozófiai fikció, ahogy a proletariátus forradalmi hivatása is az. Megint egyszer hivatkozom Lukács György *Történelem és osztálytudat* című, már a 20. század húszas éveiben írott könyvére, melynek gondolatmenete is ezen a felismerésen alapul.

Kedves Hallgatóim, ajánlom, hogy olvassátok el *A tőke* első kötetéből *Az áru fétisjellege és ennek titka* című alfejezetet. Gondolkozzatok el rajta: fétis-e a Ti számotokra az áru?

Kedves Hallgatóim, a fiatal Marx bemutatásakor mondtam Nektek, hogy ő a későbbiekben sem lett hűtlen eredendő gondolatához, vagy ha akarjátok, intuícijához, utópiájához. *A gothai program kritikája* című írásáról lesz szó, egy írásról, melyet azok is idéznek, akik egy sort sem olvastak Marxtól.

Az írás a kommunizmus két szakaszát különbözteti meg. Az elsőben megszűnik a magántulajdon és az árutermelés, s ezzel a munka közvetlenül társadalmivá válik. Mivel azonban ez még a viszonylagos szűkösség korszaka lesz, szükség lesz törvényekre, igazságosságra, azaz „polgári jogrendszerre” általában. Mindenki dolgozik képessége szerint (egyszerű vagy bonyolult munkát végezve) és ré-

szesedik a javakból munkája szerint. A kommunizmus második szakaszában azonban sem törvényre, sem elosztásra, sem polgári jogrendszerre nem lesz szükség, mivel ez a bőség birodalma lesz, ahol a természet ingyen fogja teljes arzenálját az emberiség számára felkínálni. Itt mindenki dolgozik képessége szerint, s részesül a javakból szükséglete szerint. (Feltehető, hogy mindenki szükséglete szerint dolgozik is, azaz azt a munkát végzi, mely szükségleteinek megfelel. Csak így egyeztethető össze ez a program egy másik, empirikus marxi alapgondolat, mely szerint a termelés mindig termelő fogyasztás. Mikor pl. írtok, fogyasztjátok-e a papírt és a tollat, avagy a számítógépet?)

Észrevettétek, gondolom, hogy Marx elképzelése a kommunizmus második szakaszáról megegyezik minden ősének aranykorra vonatkozó elképzelésével. Sem állam, sem háború, sem törvénynek, sem kötelező munka, senki sem parancsol, s a sült galamb mindenkinek, akinek szükséglete, a szájába repül. Ez az emberiség örök álma. Vagy rémálma, vágyálom formájában? Ezt, kedves Hallgatóim, Ti döntsétek el.

Marx abban különbözött utópista elődjektől, hogy tudományként élte meg, azaz igazolta utópiáját. Akkor is, mikor bizonyította, hogy a természetnek nincs értékszubsztanciája, tehát előbb-utóbb minden javát ingyen és határtalanul tudja az emberiség szolgálatába állítani. Akkor is, mikor a természeti korlátok állandó visszaszorításáról szólt, ezen nemcsak a „külső természetet”, hanem a belső természetet, az „emberi természetet” is értette, azaz az ember tökéletesíthetőségét. Akkor is, mikor Hegel nyomán, ha radikálisan másként is, a történelem végéről, egy másik, igazi történelem eljövételéről beszélt. Marx, a filozófus.

